

Kovács Tivadar

Életrajz

Előzetes megbeszélés után mentem el Kovács úrhoz elkészíteni az interjút. Feleségével, Annával együtt nagyon barátságosan fogadtak. Először gyümölcslével és kitűnő házi készítésű süteménnyel kínáltak. Csak ezután mondta Kovács úr, hogy kezdhethük az interjút. A szobában szép fa asztal állhat székekkel. Egymással szemben ültünk le, és belekezdünk a múlt történetébe.

Találtam dokumentumokat, amelyek szerint őseim a 19. század eleje óta itt éltek Bácskában, a Vajdaságban. Mindannyian innen vagy Szlavóniából származnak. [Ma ez a terület Horvátország és Szerbia között oszlik meg. Szlavónia a Dráva, Duna és Száva folyók között terül el. – A szerk.] Nem emlékszem a dédapáimra, sem az apai dédanyámra. Csak az anyai dédanyámról vannak emlékeim. Valamikor 1840 körül született, és körülbelül 92 éves volt, amikor 1932-ben meghalt. Valahol itt született, Bácskában. Nem tudom, pontosan hol. Semmit nem tudok sem az anyagi helyzetükről, sem az életvitelükről. Valószínűleg szegények voltak, mint mindenki más abban az időben. Vallásosnak kellett lenniük, mint akkortájt minden zsidónak ezen a környéken. Nem úgy gondolom, hogy ortodoxok voltak, de valószínűleg megtartották az ünnepeket, amelyeket egyébként is ünnepeltek.

Azt tudom, hogy dédapám, nagyapám apja, kétszer nősült. Az első házasságából sok gyereke volt, aztán meghalt a felesége. Később újra házasodott, és a második feleségétől is sok gyereke született. A feleségének már sok gyereke volt azelőttől is, így összesen mintegy 15-16 gyerekük volt. Nagyapám kivételével mind – kivéve azokat, akik már előbb meghaltak – kivándoroltak Amerikába. A második világháború alatt a kapcsolatok megszakadtak, így semmi kapcsolatom sincs egyikkel sem.

Apai nagyapám és nagyanyám már tíz évvel vagy még régebben a születésem előtt meghaltak. Nagyanyámat Grün Júliának hívták, nagyapámat Kovács Adolfnak. Bácskeresztúron született. [Bácskeresztúr – Bács-Bodrog vm.-ben lévő nagyközség, melynek lakossága – 1910-ben nem egészen 5000 fő – túlnyomórészt (94%) rutén volt. – A szerk.] Kohn néven született, később változtatta meg a vezetéknévét. 1896-ban, amikor a magyarok Pannóniába érkezésének ezeréves évfordulóját ünnepelték, a zsidók a nevüket kollektíven magyar családnevekre változtatták. [Magyarországon soha sem volt kollektív névmagyarosítás. Igaz azonban, hogy az önkéntes névmagyarosítás felgyorsult a 19. század vége felé, és az 1896-os millenniumi kiállítás, amelyet Budapesten rendeztek, lökést adott az ilyen törekvéseknek. – A szerk.] A családi nevek magyarosítása az ehhez a környezethez való tartozást jelezte. Így juttatták kifejezésre hálájukat a magyar nemzet felé a zsidók, a felé a nemzet felé, amely elismerte a zsidók egyenlőségét. Akkor először történt meg a kétezer éves zsidó történelemben Magyarországon, hogy a zsidók teljes egyenlőséget kaptak [lásd: zsidó emancipáció az Osztrák-Magyar Monarchiában és Romániában]. A dualista monarchia magyar része etnikailag olyan vegyes volt [lásd: a lakosság nemzeti megoszlása Magyarországon], hogy a magyarok a népesség alig 50 százalékát tették ki. A többiek szerbek, horvátok, szlovákok, románok, rutének, ukránok voltak. A magyarok örömmel fogadták a zsidók lojalitásának ilyen kifejezését. 1896-ban a nagyapám a családi nevét Kovácsra változtatta.

Nem tudom, milyen iskolai végzettsége volt a nagyapámnak. Azt hiszem, héderbe és zsidó elemi iskolába járhatott, mint minden más zsidó akkoriban. Mindennel foglalkozott. Azt tudom, hogy egy ideig Paragovóban a kőbánya vezetője volt, és Paragovóban vagy Kamenicában [*Kamenica – Szerém vm.-ben lévő község volt, 1910-ben 1500 főnyi szerb, horvát és magyar nemzetiségű lakossal. – A szerk.*] lakott. Emlékszem, hogy a háború előtt találtam egy receptet, amit Jovan Zmaj írt fel nagyapámnak [*Jovan Jovanovic Zmaj (1833–1904), ismert szerb fordító, orvos és tudós. – A szerk.*]. Nem emlékszem, melyik évből való volt. Nagyapám náthás volt, és valami szirupot írt fel köhögés ellen. Ebből tudom, hogy Kamenicában vagy Paragovóban élt. Nagyapám mérsékelten volt vallásos, nem volt ortodox, elég messze állt attól. Nem tudom, mi volt az anyanyelve. Nem jiddis, az biztos. Valószínűleg magyar. Németül is tudott. Apám mondta, hogy nagyapám hosszú ideig szolgált a hadseregben. Nem tudom, mennyi ideig, és azt sem tudom, hogy hol. Néhány nappal az első világháború kitörése után halt meg, ami azt jelenti, hogy valamikor 1914 augusztusában. A testvéreiről semmit nem tudok.

Apámat Árpádnak hívták, 1893. február 27-én született Pincéden [*Pincéd – Bács-Bodrog vm.-ben lévő nagyközség volt, 1910-ben 5000 főnyi lakossal. A lakosok 60%-a szlovák, 28%-a szerb, 6%-a német és 4%-a magyar ajkú volt. – A szerk.*]. Ez egy bácskai falu. Itt, Újvidéken érettségizett, a szülei Újvidékre költöztek, amikor még kicsi volt. Nagyapám akkor Paragovóban, a kőbányában dolgozott. Apám mindhárom nyelven jól beszélt: magyarul, szerbül és németül. Franciául is nagyon jól tudott. Apám nem volt vallásos, egyáltalán nem. Itt, Újvidéken járt iskolába, de Pesten is tanult. Miután elvégezte a jogi iskolát, másfél évig Titelben [*Titel – Bács-Bodrog vm., nagyközség 5800 lakos 1910-ben. – A szerk.*] dolgozott ügyvédként. Azután kitört az első világháború, és ő bevonult a hadseregbe. A háború után visszajött, és irodát nyitott Törökkanizsán, ahol én is születtem [*Törökkanizsa – Torontál vm.-i nagyközség, 1910-ben 4900 főnyi vegyes – magyar és szerb – lakossággal. – A szerk.*].

Két fiú- és két lánytestvére volt. Egyik nagybátyám, apám bátyja, doktor volt, Kovács Bódognak hívták. Ügyvédként működött itt, Újvidéken, a Mileticeva utcában. Körülbelül 7-8 évvel idősebb volt apámnál, valahol a Bánság középső részén született. Azt hiszem, Kucurban született [*Kucora/Kucura – Bács-Bodrog vm.-ben lévő nagyközség, 1910-ben 4100 főnyi rutén (60%), német (25%) és magyar (15%) lakossal. – A szerk.*]. Szélütésben halt meg 1939-ben. A lánya Belgrádba ment férjhez.

Bódog felesége és lánya Sajmistében pusztult el a belgrádi és bánsági zsidókkal együtt. Fia élelmiszer-ipari technológiát tanult Németországban. 1933-ban kapta meg a doktori diplomáját, amikor a nácik hatalomra kerültek, ekkor ment el Palesztinába, ahol túlélte a háborút. 10-15 évvel ezelőtt halt meg. A felesége is meghalt. Egy fia van, aki Tel-Avivban az egyetemen dolgozik mint fizikus. Valószínűleg már ő is nyugdíjban van, és neki is van egy fia és két lánya. Az ő nevüket nem tudom.

Apám idősebbik nővére ügyvéd volt. Igen jómódúak voltak, Újvidék leggazdagabb polgárai közé tartoztak, nem csak a zsidók között, de az összes polgár között, mindenük megvolt. Volt egy gazdaságuk Karlócában, amit még ma is az ő neve után hívnak, bár már több mint hatvan év telt el azóta. Megmenekültek, az apám nővére röviddel a háború után halt meg 1946-1947-ben, Újvidéken temették el. Három lányuk volt. Egyikük öngyilkos lett röviddel a deportálás előtt, nem tudom, hogyan követte el.

A másíknak, Piroskának sikerült férjével és kisgyerekével együtt valahogyan kijutnia Magyarországról Angliába. Angliába jutni akkoriban nem volt valami könnyű. Később Angliából Chilébe mentek. Fia, György újságíró lett, és mint hallom, egy spanyol folyóiratot vagy hetilapot ad ki Amerikában. Chilében nőtt fel, úgyhogy a spanyol a harmadik anyanyelve. György készítette az utolsó interjút Che Guevarával. Sikerült bejutnia Che Guevarához, amikor megtámadták, és rávette, hogy interjút adjon neki. [1967-ben, mikor Che Guevara sikertelen gerillamozgalmat irányított Bolíviában, elfogták, és később a kormánycsapatok kivégezték. – A szerk.] Az újságok itt beszámoltak újvidéki emberünk sikeréről. Egyszer felhívott, onnan tudtam, hogy él. Most nincs kapcsolatom vele. György apját, Piroska férjét, Rothnak hívták. A szüleinek textilüzlete volt, ezért Stof Rothnak (textiles Rothnak) hívták őket. Ez a Stof Roth néhány évvel ezelőtt még élt Chilében. Úgy hallottam, öt-hat évvel ezelőtt halt meg. Sikerült kijutnia feleségével és hároméves gyerekével Újvidékről Angliába. Először Svájcba mentek, Svájcból Portugáliába, aztán Portugáliából Angliába.

A harmadik, a legidősebb lány orvos volt. Neki úgy sikerült a túlélés Budapesten, hogy magyarnak adta ki magát. Nyelvtehetség volt, akcentus nélkül beszélt számos nyelven. A kinézetéből könnyű lett volna felismerni, hogy zsidó, de valahogy sikerült túlélnie. A háború után mindannyian találkoztak. A három nővérnek volt egy fivére is. Ő munkaszolgálatos volt, de túlélte, és visszajött Újvidékre. Valahol Szeged környékén volt. Mivel Szeged előbb szabadult fel, mint Újvidék, majdnem azelőtt ért Újvidékre, hogy a magyarok elhagyták volna a várost [A trianoni békeszerződések értelmében Újvidék 1920-tól Jugoszláviához tartozott, 1941-ben azonban átmenetileg ismét visszakerült Magyarországhoz. Lásd: a Délvidék megszállása. – A szerk.]. Megszökött Jugoszláviából, az a nővére pedig, aki orvos volt, legálisan hagyta el Jugoszláviát, és mindannyian Chilében találkoztak.

A másik nővér, Ernesztina néni, nagy cionista volt, akárcsak apám öccse, Bálint, a nagybátyám. Egyszer a nagynéném és a nagybátyám Palesztinába utazott meglátogatni a nagybátyám fiát, aki ott élt. Akkoriban ez nagy kaland volt. Hajóval mentek, mert akkor más mód nem volt. Ernesztina néném egy Almai Ede nevű bírósági tisztviselőhöz ment feleségül. Ennek az Almainak különösen szép kézirása volt. Amikor a Zsidó Kultúrotthon épült a Petra Drapsina utcában, készített egy oklevelet. Ezt a papírt, amin a kézirása is volt, betették egy bélelt kazettába, és beépítették az épület alapjába, ma is ott van. Ernesztina családja a Pap Pál utca 19-ben vagy 17-ben lakott. Mindkettejüket Auschwitzba deportálták és megölték. Ma a ház félig romba dőlve áll. Volt egy lányuk, akiről azt hallottam, hogy a második világháború alatt tébécében meghalt. Az újvidéki zsidó temetőben temették el. Néhány évvel ezelőttig a sírkövén rajta volt a rávéssett fényképe. Nem tudom, hogyan, de hirtelen eltűnt a kép.

Bálint nagybátyám a Mileticeva utcában lakott, a másik [*Bódog*] a mai Jevrejska utca és a Bulevar sarkán, ott ahol a Sveca butik található; festéküzlete volt itt. Röviddel a második világháború előtt halt meg. Szívrohamot kapott. Nincs róla más információm.

Anyai nagyapám, Berger Adolf Verbászon született 1862-ben, itt, Bácskában [*Verbász – Óverbász és Újverbász Bács-Bodrog vm.-ben lévő nagyközségek voltak. – A szerk.*]. Nem magyarosították a családnevüket. Nagyapám meglehetősen befelé forduló személyiség volt. Az Adolf nevet akkoriban skandináv névnek tartották. Hitler akkor még ismeretlen volt, így sok zsidónak is adták ezt a nevet. Vallásos ember volt, minden pénteken és szombaton eljárt a zsinagógába. Ennek ellenére nagyapám nem viselt szakállt, nem hordott kipát vagy kalapot. Rendszeresen figyelték a híreket,

és rádiót hallgattak. Magyarul és németül is olvasott. Előfizettek a „Politiká”-ra [Napilap, amely még ma is létezik Szerbiában és Montenegróban. – A szerk.]. Nagypám semmiféle politikai szervezetnek nem volt a tagja.

Nagypámnak sok testvére volt: hét nővére, de egyetlen fivére sem. Egy kivételével az összes nővér Szabadkán lakott, de nem sokkal a háború [azaz: az első világháború után] után lassacskán mind Újvidékre költözött. Mindannyiukat elpusztították. A nevüket és a születésük dátumát nem tudom megmondani.

Nagyanyám és nagypám lakása a mai Avgusta Cesakra utcában volt, azt hiszem, a 6-os számban. Két szobájuk volt, mindkettő a hátsó udvarra nézett. Úgy nézett ki, mint egy családi ház a város közepén. A víz és a villany be volt vezetve, a házat szénrel és fával fűtötték. Kertjük is volt virágokkal és zöldségfélékkel, de állatot nem tartottak. Főleg csak a szomszédokkal voltak kapcsolatban és zsidókkal. Tudomásom szerint nem volt más barátjuk. Jártak nyaralni, mert nagypám a vasútnál dolgozott, és ingyen utazhatott. Azt nem tudom, hogy anyámat magukkal vitték-e a vakációkra.

Nagyanyám és nagypám gyerekkoráról semmit sem tudok. Csak azt tudom, hogy amikor nagypám még középiskolába járt, az édesanyja meghalt. A dédapám később újra megnősült. Az új mostohaanya nem volt valami anyatípus. Nagypám Baján fejezte be a középiskolát, és Bécsben íratkozott be az orvosi karra. Abban az időben az orvostudományok oktatása Bécsben a legjobbak közé tartozott az egész világon. Nem volt elég pénze a tanulmányai fedezésére, úgyhogy egy év múlva kimaradt, és abbahagyta a tanulmányait.

Nagypámnak nagyon nehéz élete volt. Az Osztrák–Magyar Monarchia gazdaságilag növekedett és erősödött, kiterjedt vasúthálózatok épültek, és állandó igény volt vasúti személyzetre. A nagypám elvégzett egy tanfolyamot, és a vasútnál [Magyar Államvasutak] helyezkedett el. Rövidesen állomásfőnök lett Dáljában, majd Borovóban [*Dalja (Dalj) – Verőce vm.-ben (Horvát-Szlavónország) lévő település volt 1910-ben 6000 (59% szerb, 22% horvát, 11% magyar, 8% német) lakossal. Jelentős vasúti csomópont volt. Borovó – Szerém vm.-ben (Horvát-Szlavónország) lévő község, 1910-ben 1900 főnyi szerb lakossal.* – A szerk.]. 1918-ban vége lett a háborúnak. Nem sokkal később áthelyezték a vasút főirodájába, Szabadkára, és onnan ment nyugdíjba. Nyugdíjazása után Újvidékre jött, és itt vettek egy házat. Nagypám nem volt katona, mert a vasútnál dolgozott, és a vasúti alkalmazottakat felmentették a katonai szolgálat alól.

Anyai nagyanyám Szlavóniában, Dáljában született a Duna mellett, 1874-ben. Veltman Irmának hívták, és Berger lett, miután összeházasodott a nagypámmal. A Veltmanok Csurogról származtak [*Csurog Bács-Bodrog vm.-i település.* – A szerk.]. Néhány évvel ezelőtt valaki azt mesélte, hogy ma is van egy ház Csurogon, amit Veltman-háznak hívnak. Egy Veltman, Veltman Márton 1938-ban kivándorolt Palesztinába. Előtte ügyvéd volt Újvidéken. Palesztinában felvette a Meir Tuval nevet. A háború alatt a Meir Marcika nevet használta. A Szochnut képviselője volt Isztambulban, ahol azzal a feladattal bízták meg, hogy nyújtson segítséget az európai zsidóságnak, amennyire ez lehetséges. Van egy fia, és azt hiszem, van egy lánya is, de ebben nem vagyok biztos. A fiát Sadijának hívják, a politikai tudományok professzora volt több egyetemen is, többek közt Tel-Avivban és Washingtonban. Leginkább a háborúban álló felek között próbált békét teremteni és békeszerződést kötni. Tanulmányt írt Szomáliáról, és járt is ott. Egy csurogi zsidó unokájából Szomália-szakértő lett... Még ma is jól beszélnek szerbül.

A nagyszüleim otthon főleg németül és magyarul beszéltek, de szerbül is folyékonyan beszéltek. Nagyanyámnak nem volt parókája, nem volt olyan vallásos, de kóser konyhát vezetett. Tartották a sábeszt, és minden pénteken meg szombaton és természetesen az ünnepeken elmentek a zsinagógába. Sem nagyanyám, sem nagyapám nem politizált sokat. Nagyanyám azonban meglehetősen aktív volt a nők cionista szervezetében.

Anyám volt az egyetlen gyerekük. Berger Olgának hívták. Anyám vallásos volt. Péntekenként rendszeresen gyertyát gyújtott. Ünnepeken elment a zsinagógába. Nekünk, gyerekeknek sem engedte, hogy disznóhúst együnk, kóserül étkeztünk. Amikor apámmal szalonnát és tepertőt ettünk az irodájában, anyám úgy tett, mintha nem látna minket. Apám nem volt vallásos, azonban a zsidó ünnepeket együtt tartottuk. Anyám háziasszony volt.

A szüleim úgy ismerkedtek meg, mint mindenki más abban az időben, sádhen, vagyis házasságközvetítő révén. 1912. december 10-én házasodtak össze Bródban [*Bród – Pozsega vm.-ben (Horvát-Szlavónország) lévő város, 1910-ben 10 000 főnyi (47% horvát, 25% magyar, 15% német) lakossal. – A szerk.*]. Úgy tudom, hogy az esküvőjük [lásd: házasság, esküvői szertartás] zsinagógában volt. Emellett polgári esküvőjük is volt.

Tudomásom szerint apámnak nem volt hivatala a zsidó hitközségnél. Politikailag nem voltak elkötelezettek, egyik pártnak sem voltak tagjai. Apám az első világháború alatt a hadseregben szolgált, és azt hiszem, egyszer azt mondta, hogy hadnagyi rangig is eljutott.

A szomszédokkal nemigen tartottak kapcsolatot. A szüleim főleg zsidókkal jártak össze. Az egyik szomszéd gazdálkodó volt, és volt egy lovas kocsija. Egyfajta vidéki fuvaros volt. A másik szomszéd szabó volt. A szüleim néha utaztak csak el nyaralni. Abban az időben leginkább csak gyógyfürdőkbe jártak, de oda sem gyakran. Tartották a kapcsolatot a rokonokkal, de a falunkban nem lakott egy sem. A rokonok főleg Újvidéken laktak, Újvidéken kívül csak alkalmanként találkoztak.

Az öltözködésük olyan volt, ahogy annak idején a középosztálybeli polgárok általában öltözködtek. Úgy emlékszem, nem voltunk gazdagok, de szegények sem. Emlékszem, hogy apám vett egy házat 1928-ban [*Ekkor már Törökkanizsán laktak, ahova a szülők az első világháború után költöztek. – A szerk.*], majd később hozzáépített valamit. Falusi körülmények között egészen nagy háznak számított elég nagy telekkel, ami az utcára nézett. Emlékszem arra, amikor bevezették a vizet. Arra is emlékszem, amikor megépítették a fürdőszobát is. Ez akkor történt, amikor iskolába jártam. Törökkanizsán artézi kutak vannak, és egy ilyen kút közel volt a házunkhoz: olyan bőségesen jött belőle a víz, hogy körülbelül 15-20 házat rákapcsoltak, és hidrofor nélkül tudták ellátni ezeket a házakat vízzel. Csak nyári délutánokon esett le a nyomás, amikor a kerteket locsolták, egyébként bőségesen volt vízünk. Volt egy kertünk, mindenfélét termesztettünk. Voltak háziállataink, egy kutyánk és egy macskánk, ahogy az jellemző volt. Nekem volt egy mókusom és egy sündisznóm is. Voltak cselédjeink, egy asszonyra emlékszem tisztán. A házban voltak könyvek, de nagy rendetlenségben tartottuk őket. Nem voltak vallásos könyveink. Emlékszem, hogy egy nyáron magam tettem rendbe mindent a könyvtárban, aztán katalogizáltam őket, körülbelül száz könyvünk volt, főleg regények. Újságok rendszeresen érkeztek. A faluban nem volt könyvtár.

Egy bátyám van, Károly, aki úgy 9 évvel idősebb nálam. 1914-ben született Titelben, három héttel az első világháború kitörése előtt. Ezután apám bevonult katonának. A bátyám jogot tanult, és

ügyvéd lett. Most Újvidéken lakik.

Én 1923. április 24-én születtem Törökkanizsán, ami egy viszonylag kis hely a Bánságban. Ennek ellenére a megye székhelye. Akkoriban Törökkanizsán még nem voltak széles utak, a kövezet olyan volt, mint a többi vajdasági faluban [Azaz macskakő. – A szerk.]. Villanyáram csak időszakonként volt. Eleinte csak déltől éjfélig volt villany, vagy volt, hogy este 10-ig, 11-ig, aztán később egész nap lett.

Törökkanizsán sok zsidó élt, összesen mintegy 70 ember az egész helységben. A zsidók, mint a Vajdaság többi részében is, főleg kereskedők voltak. Az én apám ügyvéd volt, volt még egy zsidó doktor és egy bankár is a faluban. Volt egy kis zsinagóga, amit a németek a második világháború alatt raktárnak használtak, és a háború után is így hasznosították. Nem volt rabbi, sem mikve, sem Talmud-Tóra, sem jesiva. Ha a szüleim nem kényszerítettek volna, én nem jártam volna zsinagógába. Ennek ellenére volt bar micvám.

Nem emlékszem, mi volt a kedvenc tantárgyam az iskolában. Az első és második osztályban csak egy tanító volt. Úgy emlékszem, hogy ő jó tanár volt. Érdekes, hogy ez az ember néhány évvel ezelőtt halt meg, 98 vagy 99 éves volt. A harmadik osztályban egy tanítónő tanított, a negyediket egy másik tanítónő. Az, aki a negyediket tanította, szintén hosszú életű volt, amikor meghalt, én még dolgoztam, de már épp nyugdíj előtt álltam. Jó tanárok voltak általában. Jártam különórákra is az iskolai tanításon kívül, zenére taníttattak, de hamar meggyőződhetek róla, hogy ez teljesen hiábavaló, mert semmiféle érdeklődést nem mutattam.

Az iskolában nem jelentett problémát, hogy zsidó vagyok. Az osztályban ugyanúgy volt az arány, mint Újvidéken: szerbek, magyarok, szlovákok, németek és zsidók jártak oda is. Gyerekként nem emlékszem antiszemitizmusra, ez még Hitler előtt volt ugyebár. Emlékszem, hogy a szülőhelyemen egy bolt épp szemben volt a házzal, ahol laktunk. A tulajdonos egy szerb kereskedő volt, a felesége pedig félig német, félig román. Rosszul beszélt szerbül, gyakran jött össze az anyámmal, és akkor németül beszélgettek.

Számos vendéglő volt Törökkanizsán, ezek közül az egyik tulajdonosa egy zsidó volt, akit Jelineknek hívtak. Ez kaszinó volt, a nemesek, előkelők vendéglője. A másik vendéglő egy magyar volt, mi oda jártunk. A hölgyek és az urak [azaz a középosztálybeliek] főleg a kaszinóba jártak.

A háború előtt a szülőfalumban jártam iskolába, de ott csak egy négyosztályos elemi iskola volt. A nyolcosztályos középiskolát itt végeztem, Újvidéken. Törökkanizsa 130 kilométerre fekszik Újvidéktől, úgyhogy lehetetlen lett volna naponta odautazni. Újvidéken az anyai nagyanyámnál és nagyapámnál laktam. Amikor Újvidéken kitört a háború [1941. április], én végzős diák voltam; a megszállás alatt végeztünk.

Valamikor 1933-ban hallottunk Hitlerről és a hitlerizmusról. Jugoszláviában csak 1940-ben vezették be a zsidóellenes törvényeket a főiskolák és egyetemek első évfolyamán. Ugyanebben az időben vezettek be egy olyan törvényt is, amelynek értelmében a zsidóknak megtiltották, hogy fűszeráruval kereskedjenek, így ez nem csupán az oktatásra vonatkozó törvény volt. Ez volt az első és egyetlen zsidóellenes törvény Jugoszláviában [lásd: zsidótörvények Jugoszláviában].

Nagyon jól emlékszem arra, amikor Hitler hatalomra jutott. Szintén pontosan emlékszem a második világháború kezdetére. Még a spanyol polgárháborúra is jól emlékszem meg a japán invázióra

Kínában, és az Anschluss is élénken él az emlékezetemben.

Károly bátyám 1937-ben már ügyvéd volt, gyakornoki idejét apám irodájában kezdte, és ekkor tette le a vizsgákat. Éppen amikor befejezte a vizsgákat, akkor tört ki a második világháború. Tartalékos tisztként nem volt háború esetére vonatkozó beosztása, így abban a káoszban az egyik egység ide küldte, a másik meg oda. Amikor visszaérkezett Újvidékre, egy menetoszlophoz vezényelték, ami éppen elhagyta a várost. Este elszállásolták a laktanyában, ahol néhány napig maradt, aztán a menetoszlop átment a hídon Fruska Gorába, hosszú menetoszlop volt, és az utolsók a levegőbe röpítették a hidakat. Egész éjjel teljes összeviaskodásban mozgolódtak, aztán megérkeztek Rumába. A németek már itt voltak, vagonokba zárták őket, hogy fogolyként szállítsák őket tovább. A németeknek nem volt elég emberük, a vagonok őrizet nélkül maradtak, és amikor a vonat Ruma után először megállt, a bácskai foglyok mind leszálltak, és bementek Ilokba. Ilokban átkeltek a Dunán, megérkeztek Palánkára, így Károly visszakerült Újvidékre, és utána már itt is maradt.

A holokauszt alatt két nap híján 3 évet és két hónapot töltöttem különböző táborokban a bátyámmal, Károllyal együtt. Néhány rövidebb időszaktól eltekintve gyakorlatilag végig együtt voltunk. Együtt fogtak el bennünket, és együtt is szabadultunk fel.

Bánság volt Európában az első hely, amit a helyi németek közreműködésével megtisztítottak a zsidóktól. Nagyon büszkék voltak rá, hogy Bánság judenrein, zsidómentes övezet lett. Alig négy hónappal azután, hogy a német csapatok átlépték a Bánság határát, itt már nem volt több zsidó. Mindenkit deportáltak. A férfiakat a deportálás után rövid idővel megölték, a nők Sajmistén voltak, Belgrádban. Ha nem pusztultak el a hideg télen, gázzal ölték meg őket teherautókon. A gázt bevezették a teherautóba, ahová a zsidó nőket bezárták. Megfulladtak. [lásd: a jugoszláviai zsidóság a második világháborúban]

A szüleim mindketten elpusztultak. Anyámat a bánsági zsidókkal együtt deportálták. Törökkanizsa a Bánságban van. [Jugoszlávia megszállása után, 1941-ben a Bánság közvetlen német katonai irányítás alá került. – A szerk.] Apámat a bánsági zsidókkal együtt először Becsére vitték, itt egy raktárban voltak. Körülbelül öt hétig maradtak itt. Innen uszályokon vitték őket Belgrádba. Belgrádba deportálták. A nőket elengedték, a férfiakat Belgrádban Topovske Supéba szállították, innen néhány hét múlva csoportonként vitték el őket. Legtöbbjüket, valószínűleg apámat is Torontálalmásban, Pancsova közelében ölték meg, 1941-ben október 12-13-a körül. Egy kisebb csoportot, körülbelül 50-60 főt Deliblatska Pescarában [tájégség a Vajdaság délkeleti részén – A szerk.] gyilkoltak le, de a legtöbbjüket Jajinciban ölték meg [1941 őszén a németek minden egyes elpusztított Wehrmacht-katona után, akit a partizánok öltek meg, 100 zsidó és cigány férfit gyilkoltak meg. – A szerk.]. Jajinci a háború előtti időkben lőtér volt, és az embereket itt egyesével gyilkolták le. Nem tudom, apámat hol ölték meg, valószínűleg Torontálalmáson [Jabuka]. Ez egy elszigetelt hely, nincs semmi a közvetlen közelében, alatta nagy kiterjedésű mocsár, felette pedig védőgát található. Onnan nem lehet sehová szökni, ha valaki megpróbálkozott is a szökéssel, nem volt hová mennie, oldalról le volt zárva, alatta víz volt, fölötté pedig egy település. Ott helyezték el őket, aztán mindet kivégezték. Cigányok temették el őket. Emlékművet állítottak a helyén. A nőket és a 14 éven aluli gyerekeket eleresztették, boldoguljanak, ahogy tudnak. Nem hagyhatták el Belgrádot, mindenkinek úgy kellett megbirkóznia a helyzettel, ahogy tudott. Azokat, akiknek nem volt kihez menniük, a zsidó hitközség helyezte el különféle szállásokon: két zsinagógában,

helyezték el őket. Anyám a nagybátyám, Bálint nővéréhez ment. Neki van egy lánya, aki Belgrádban élt, és anyám nála helyezkedett el. Aztán december 10-én összegyűjtötték ismét és Sajmistébe szállították őket, ahová a belgrádi zsidó nőket is vitték. Februárban minden nap egy vagy két transzportot vittek. Teherautókon gázzal gyilkolták meg őket Jajinciban. Eleinte eltemették, majd exhumálták és elégették őket. Anyám, mint mondtam, már valószínűleg itt pusztulhatott el.

A fivérem és én túléljük, a szüleink nem. Apám két fivére meghalt még a háború előtt. Az egyik nagybátyám egész családját (az özvegyét, fiát, lányát, sógorát, nyolcéves unokáját) az újvidéki vérengzés során ölték meg. A másik nagybátyám lánya, az unokatestvérem Belgrádban maradt, és ott pusztult el, gondolom, együtt volt az anyámmal, és a Sajmistén ölték meg őket. Elég későn ment férjhez, gyereke nem volt. A férjét valószínűleg az apámmal együtt ölték meg ott, a Topovske Supén.

Nagyanyám háza itt, Újvidéken megmaradt. Amikor gimnáziumba jártam, én is itt laktam. Emlékszem, amikor visszamentünk oda. Volt egy asszony, aki a nagyanyámnál lakott, ő már akkor ott volt, amikor nagyanyám és nagyapám megvette a házat, miután 1920-ban Szabadkáról ide kerültek. Ez a lakó még itt volt, amikor visszajöttünk Újvidékre egy nappal karácsonyest előtt, 1945 januárjában. [Az ortodox keresztény karácsony január 6-án van. – A szerk.] Kopogtunk az ablakán, de nem nyitotta ki, mert félt. Az egész város le volt sötétítve, még folyt a háború, egyedül volt otthon, és nem nyitott nekünk ajtót. Valahogy sikerült megőriznem nagyanyám házának kapukulcsát. A bátyámmal kinyitottuk a kaput, bekopogtunk a hátsó ajtón, és megmondtuk, kik vagyunk. Kinyitotta az ajtót, és majdnem elájult, amikor meglátott bennünket. Azt mondta, valami magyarok laknak a házban, akiket a magyar hatóságok költöztettek be. Újvidéket nem bombázták, csak néhány bomba hullott a városra. Sok ház közül, amely megrongálódott, néhány magyaroké volt. Miután a nagyanyámat elvitték, ezeket a magyarokat beköltöztették a házba.

Amikor 1945 januárjában visszajöttünk, minden meg volt fagyva, a bátyám bement a városba, nekem pedig megmondták, hová ásta el a papírjainkat még mielőtt elvittek minket, és én elindultam kiásni őket. Nem volt mivel ásni a megfagyott talajt, egy késsel próbálkoztam, azok az emberek [a magyarok, akik beköltöztek] pedig az ablakon keresztül figyeltek, és amikor látták, hogy valamit ki akarok ásni, azt mondták: „Tudja, vettünk szenet a pincéből és tűzifát.” A nagyanyám ezt még a deportálás előtt szerezte be, természetesen nem lehetett tudni, hogy deportálni fogják, de ő kora tavasszal mindig beszerezte a tüzelőt a következő télre. És folytatták: „De nem mondták nekünk, hogy az a maguké. Észrevettünk a földön ásásnyomokat, hogy még azelőtt eláshattak valamit a földbe, hogy mi ideköltöztünk. Megtaláltunk aztán a földben néhány dolgot, és kivettünk néhány speciális bödönt, amiben zsírt tarthattak.”

Gondolom, nagyanyám valamit beletett azokba a bödönökbe, de nem tudtuk, hogy mit. Nem tudom, mit lophattak el. „Nézze – mondták –, ezeket visszaadjuk magának.” Megijedtek, mert észrevették, hogy ásunk, ami azt jelenti, hogy keresünk valamit, gondolták, tudjuk, hogy mit kell keresni. Elmentek, mert azt hitték, gyanakszunk rájuk. A következő napon el is hagyták a házat, üresen maradt. Két-három évvel ezelőtt hagytam fel azzal, hogy itt-ott dokumentumokat gyűjtsék, amelyekről még tudtam, hogy létezhetnek. A bátyám papírjait kiástam, ezek nem sérültek meg, csak a nedvesség okozott károkat. Valamikor 1959-ben kaptunk némi pénzt a házáért.

A bátyám, aki ügyvéd, és ez a foglalkozás abban az időben igen ritka volt, a katonai igazságszolgáltatáshoz került. Itt maradt Újvidéken.

Én csak a háború után lettem végzős diák. Otthagytam a hadsereget, és az újvidéki főhadiszálláson jelentkeztem. Ez 1945 júliusában vagy augusztusában történt, amikor Tito, illetve az állam kibocsátotta a háború befejezéséről szóló rendeletet, és minden végzős diákot a tanulmányai érdekében a rendelet alapján le kellett szerelni. Én a leszerelésem miatt mentem a főhadiszállásra. Átnyújtottam a papírjaimat Jure Mihajic főhadnagynak, akiről később azt olvastam az újságban, hogy jugoszláv katonai attasé volt Bukarestben. Azt kérdezte tőlem: „Mivel foglalkozik?” „Semmivel, várom, hogy megkezdhessem a tanulmányaimat.” „Hol lakik?” „Nem tudom, majd csak lakom valahol, megtalálom a módját.” „Maradjon itt, és segítsen nekem a leszereléseknél!”

Így még hat hétig ott maradtam, hogy segítsek a leszereléseknél, mert abban az időben még sokkal ritkább volt a végzős diák, mint ma, kevesebben voltak azok, akiknek egyetemi végzettségük volt. Több százat is leszereltem, hogy segítsek a főhadnagyomnak. Becsületes ember volt.

Belgrádban később a zsidó diákok szállásán laktam. Az első naptól kezdve ott laktam egészen addig, amíg megkaptam a papírjaimat a diplomához. A végzés után habozás nélkül Belgrádban maradtam volna, de nem volt lakásom, és abban az időben lakást szerezni kilátástalan feladat volt. Nem olyasmi, amire érdemes lett volna várni. Amikor elvégeztem az orvosi egyetemet, megnősültem, és elmentünk Belgrádból, mert nem volt lakásom. Egy évvel ezután vidékre költöztünk le, és pontosan két évig maradtam ott. 1957-ben ide jöttem Újvidékre, mert felmerült, hogy kapok egy lakást, és azóta is itt vagyok. Ennek már 46 éve. Orvos voltam, és orvosként dolgoztam.

Nem léptem be a pártba, és a rendszerről az volt a véleményem, mint mindenki másnak, akit a politika nem emelt ki. Sztálint sosem állhattam, már gyerekkoromban is sok rosszat hallottam róla, emlékszem a borzasztó hírekre Oroszországból. Sztálin minden társa idővel kém lett vagy külföldi hatalmak ügynöke, ez pedig már gyerekként sem tetszett. És amikor a háború előestéjén megállapodást kötött Hitlerrel, nekem is bajt okozott, végképp megutáltam őt.

Nem mondhatom, hogy csak azért, mert zsidó vagyok, voltak a problémáim. Nekem mindig voltak problémáim. Problémáim voltak azért, mert nem voltam párttag. Valószínűleg többre vihettem volna, ha párttag vagyok, de ez engem nem zavart. Lementem a falunkba, hogy utánanézzek, tudunk-e valami pénzt kapni a házért, mivel nem államosították, hanem a társadalom részére, fontosabb célokra kisajátították. A házat lebontották, és elrendelték valami csekély összeg kifizetését. Abban az időben még ez a kevéske pénz is sokat jelentett nekem. Elmentem a párttitkárhoz. Először azt mondták, hogy értekezleten van, de amikor hallotta, hogy Újvidékről jöttem, kijött hozzám. Alacsony ember volt. Mondtam neki, hogy eljöttem, és fizetnie kell a házért. Először rám nézett, majd azt mondta: „Mit akar, örüljön, hogy élve megúsza!” Felháborodtam, és meg akartam ütni. Ebben az időben hozta meg az Informburo a Határozatokat [A Tájékoztató Iroda határozata: A Moszkvában működő Tájékoztató Iroda 1948-ban határozatban ítélte el a jugoszláv kommunista párt politikáját. Ezt követően a Szovjetunió és a többi szocialista ország megszakította kapcsolatait Jugoszláviával, amely így nyugaton keresett gazdasági kapcsolatokat. Tito titkosrendőrsége sok olyan kommunistát, aki egyetértett a Tájékoztató Iroda határozatával, letartóztatott, és a Dugi Otok szigetén lévő börtönbe zárt. – A szerk.], ő pedig ízekre szedett volna

engem, úgyhogy káromkodtam egyet, és otthagytam. Ez antiszemita eset volt, máskülönben nem tapasztaltam antiszemitizmust.

Ez a mostani a második házasságom. Az első feleségem, Vera szerb volt. Mint a legtöbb szerb, a háborút otthon, a Szerémségben élte át. A lányom az első házasságomból való. A második házasságomból nincs gyerekem. A második feleségem, Anna Újvidéken született. A kórházban dolgozott, ahol én is. Nem ismertem a szüleit. Mindketten nyugdíjasok vagyunk. Én a zsidó hitközségnél dolgozom, amennyit csak tudok. Egy időben még tisztségem is volt a hitközségnél.

Mindig is különös érzékenységgel gondoltam Izraelre, és még ma is ugyanígy érzek. Eddig már tizenháromszor vagy tizennégyszer jártam Izraelben. A feleségem körülbelül négy hónapig dolgozott Izraelben, amikor nyugdíjba ment. A véletlen műve volt, hogy Izraelben kaptunk munkát, így mind a ketten ott dolgoztunk a Holt-tengernél.

Van egy lányom, Olga. Részben zsidóként neveltük, és azt mondja, annak is érzi magát. 1952. augusztus 2-án született Belgrádban. Óvodás kora óta Újvidéken lakik. Orvosi egyetemet végzett, szakterülete a biokémia lett, és biokémikusként dolgozik egy laboratóriumban az orvosi fakultáson. Unokáim nincsenek.

Én orvos vagyok és ezt a hivatást gyakoroltam egész életemben. Nem vagyok vallásos. Inkább cionistának érzem magam, hiszen fiatal koromban a Hasomér Hacair ifjúsági mozgalomban nevelkedtem, és ez nem volt vallásos szervezet [lásd: Hasomér Hacair Jugoszláviában] A hadseregben a háború végén szolgáltam, mindössze néhány hónapig. Kétnyelvű vagyok, a magyar és a szerb az anyanyelvem. Ezenkívül beszélek németül és egy kicsit angolul.

A kommunizmus bukása óta semmi nem változott, amikor leomlott a berlini fal, semmi sem változott. Szekularizált a hitközségünk, nincs különösebb vallási élet. Ennek ellenére Ros Hásánát és még néhány ünnepet megtartunk. Nehéz kérdés, hogy miért nem vándoroltam ki Izraelbe. Magam sem tudom, miért nem mentem. A bátyám úgy gondolta, hogy egy ügyvédnek nincs ott perspektívája. Én akkor még csak diák voltam, mivel foglalkoztam volna. Ő nem ment, én sem mentem. Így hát itt maradtunk.

A svájci jóvátételi alaptól és a Claims Conference-től kaptam kárpótlást.